

ΤΑΣΕΙΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΥ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ ΟΡΙΣΜΕΝΕΣ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΣΥΓΚΡΟΥΣΗ¹

Γιώργος Λιοδάκης

Περίληψη

Θεωρώντας ότι τα φαινόμενα κοινωνικού αποκλεισμού πηγάζουν κυρίως από την ανεργία, την οικονομική εκμετάλλευση, καταπίεση και ανισότητα, που είναι σύμφυτα χαρακτηριστικά του καπιταλιστικού συστήματος, η παρούσα εισήγηση επιχειρεί να εντοπίσει για μια χώρα όπως η Ελλάδα τους βασικούς παράγοντες καθορισμού των σχετικών τάσεων. Επισημαίνονται παράγοντες όπως η ανισόμερη ανάπτυξη του καπιταλισμού, η κρίση υπερσυσσώρευσης, η καπιταλιστική αξιοποίηση της τεχνολογίας, η αναδιοργάνωση και ελαστικοποίηση των εργασιακών σχέσεων, η προσπάθεια προσαρμογής στους στόχους του Μάαστριχτ και της ΟΝΕ. Επισημαίνεται, επίσης, ότι η αυξανόμενη φτώχεια και οι τάσεις κοινωνικού αποκλεισμού τείνουν να ενισχύσουν την κοινωνική σύγκρουση, στο βαθμό που οι μηχανισμοί καταστολής και ιδεολογικής χειραγώγησης αποτυγχάνουν να υπερισχύσουν.

1. Εισαγωγή

Μια εκτεταμένη φιλολογία έχει κατά τα τελευταία χρόνια αναπτυχθεί γύρω από το ζήτημα του κοινωνικού αποκλεισμού, την “κοινωνία των 2/3”, την “κοινωνία 30-30-40” (βλ. Green 1997), ή άλλες κλασματικές διαιρέσεις. Αν και η έννοια η ίδια του κοινωνικού αποκλεισμού και οι φορείς ανάπτυξης της σχετικής φιλολογίας φαίνεται να αντανακλούν μια ιδιαίτερη ευαισθητοποίηση απέναντι στα οξυμμένα προβλήματα ορισμένων κατηγοριών του πληθυσμού, στην πραγματικότητα η έννοια αυτή τείνει να συσκοτίζει το πραγματικό πρόβλημα, δηλαδή την αυξανόμενη φτώχεια και τους ουσιαστικούς προσδιοριστικούς παράγοντες της κοινωνικής καταπίεσης και του αποκλεισμού. Και τούτο γιατί το φαινόμενο του κοινωνικού αποκλεισμού παρουσιάζεται ως ευρύτερο, σε σχέση με το φαινόμενο της φτώχειας, και καθοριζόμενο από μια ποικιλία φυσικών, γενετικών, πολι-

τιστικών και πολιτικών παραγόντων (βλ. Green 1997). Στην πραγματικότητα, όμως, η φτώχεια αποτελεί το βασικότερο προσδιοριστικό παράγοντα του κοινωνικού αποκλεισμού, της αποστέρησης δηλαδή από έναν άνθρωπο ή κοινωνική ομάδα των αγαθών της οικονομίας και του πολιτισμού, και της αποκοπής τους από τη δυνατότητα αποφασιστικής επίδρασης στις κοινωνικές εξελίξεις. Η φτώχεια, προφανώς, εξαρτάται από τη διαμορφωμένη διάρθρωση των περιουσιακών δικαιωμάτων και κατά κύριο λόγο από την απασχόληση ή ανεργία των ανθρώπων που είναι σε θέση να εργαστούν. Οι παράγοντες αυτοί, όμως, με τη σειρά τους είναι απόρροια της φύσης και των νόμων κίνησης και ανάπτυξης του κυρίαρχου σήμερα τρόπου παραγωγής, πράγμα που αποκρύπτεται από την συνήθως επιφανειακή θεώρηση του κοινωνικού αποκλεισμού.

Η παρούσα εισήγηση δεν προτίθεται, επομένως, να επιμείνει τόσο σε ζητήματα ορισμού σχετικά με τη λεγόμενη "κοινωνία των 2/3" ή τον κοινωνικό αποκλεισμό, ούτε και θα εξαντληθεί σε μια εμπειριστική προσπάθεια στατιστικής (ποσοτικής) καταγραφής και αποκάλυψης του φαινομένου του κοινωνικού αποκλεισμού. Θα πρέπει, απεναντίας, να σημειωθεί ότι, ο θεωρητικά αυθαίρετος ορισμός αυτών των εννοιών και ο επιφανειακός εμπειρισμός που συνήθως ακολουθείται δεν προσφέρει ουσιαστικά στην κατανόηση του πραγματικού προβλήματος. Δεδομένου ότι η κοινωνική πόλωση και η όξυνση της κοινωνικής καταπίεσης και του αποκλεισμού, τόσο διεθνώς όσο και στην Ελλάδα, αποτελούν στις μέρες μας φαινόμενα προφανή και πέραν κάθε σοβαρής αμφισβήτησης, εκείνο το οποίο κατά κύριο λόγο θα επιχειρήσουμε στην επόμενη ενότητα, αποφεύγοντας τόσο ένα θεωρητικισμό όσο και ένα στενό εμπειρισμό, είναι ο εντοπισμός και η συνδυασμένη ανάλυση των βασικών προσδιοριστικών παραγόντων αυτών των φαινομένων. Εστιάζοντας την προσοχή μας στους οικονομικούς κυρίως καθορισμούς της αυξανόμενης κοινωνικής πόλωσης, θα αναλύσουμε ειδικότερα την τάση ανισομερούς ανάπτυξης του καπιταλισμού σε διεθνές και εθνικό επίπεδο, την κρίση υπερσυσώρευσης του κεφαλαίου και την αντίστοιχη στρατηγική οικονομικής ανασυγκρότησης, τις τάσεις μετασχηματισμού της εργασιακής διαδικασίας που πηγάζουν από τα κρίσιμα αδιέξοδα, και τη διαλεκτική αλληλεπίδραση της τεχνολογικής ανάπτυξης. Εξετάζοντας στη συνέχεια, στην τρίτη ενότητα, τις ειδικές συνθήκες κοινωνικής πόλωσης και αποκλεισμού στην Ελλάδα, θα αναφερθούμε επιπρόσθετα στη στρατηγική ολοκλήρωσης μέσα στα πλαίσια της Ε.Ε., στις οικονομικές επιταγές και αναπτυξιακές επιπτώσεις της Συνθήκης του Μάαστριχτ και της ΟΝΕ, στο ρόλο της κρατικής παρέμβασης, και τέλος στους συσχετισμούς της ταξικής σύγκρουσης και στο σχετικό ρόλο των συνδικάτων. Θεωρώντας τα φαινόμενα της αυξανόμενης πόλωσης και του κοινωνικού αποκλεισμού ως αποτέλεσμα, όχι τόσο ανεπιτυχών επιλογών πολιτικής (gover-

pance), αλλά κυρίως των εγγενών τάσεων του καπιταλισμού και του μεταβαλλόμενου συσχετισμού ταξικής δύναμης, θα επιδιώξουμε να ερμηνεύσουμε τις ακολουθούμενες πολιτικές με βάση τις διεθνείς ανάγκες και επιταγές του κεφαλαίου, αλλά και τους μεταβαλλόμενους συσχετισμούς της ταξικής πάλης. Στη συνέχεια, στην τέταρτη ενότητα, θα αναζητηθούν οι επιπτώσεις των παραπάνω τάσεων στην όξυνση της κοινωνικής ανισότητας και του προβλήματος του αποκλεισμού, και θα εντοπιστεί μια από τις βασικές αιτίες όξυνσης της κρίσης νομιμοποίησης, που αφορά το αστικό κράτος και τις ακολουθούμενες πολιτικές. Θα εξεταστούν επίσης οι ενδεχόμενες επιπτώσεις στην όξυνση της ταξικής σύγκρουσης, παίρνοντας υπόψη τον αυξανόμενο ρόλο των μέσων και μεθόδων κοινωνικής χειραγώγησης.

2. Οι Βασικές Αιτίες της Φτώχειας και του Κοινωνικού Αποκλεισμού σε διεθνές και εθνικό επίπεδο.

Όπως έχει δειχθεί στη σχετική βιβλιογραφία (βλ. Shaikh 1980, Λιοδάκης 1985), το ελεύθερο εμπόριο από μόνο του, και ανεξάρτητα από οποιεσδήποτε διεθνείς ροές κεφαλαίου και μεταφορές αξιών, οδηγεί στην ανισόμερη ανάπτυξη του καπιταλισμού σε διεθνές και περιφερειακό επίπεδο. Η ανισόμερη αυτή ανάπτυξη επιτείνεται ακόμα περισσότερο από τις συστηματικές μεταφορές αξιών (πόρων) από τις λιγότερο προς τις περισσότερες ανεπτυγμένες χώρες ή περιοχές, είτε με τον επαναπατρισμό και την ιδιοποίηση κερδών και royalties, είτε μέσω της άνισης ανταλλαγής με την ευρύτερη έννοια του όρου (Lioudakis 1996). Η ανάπτυξη και αξιοποίηση νέων τεχνολογιών, και η διαμόρφωση ενός "τεχνολογικού Απαρτχάιτ" (Petrella 1993) οξύνει ακόμα παραπέρα την αναπτυξιακή πόλωση σε παγκόσμιο επίπεδο. Η ραγδαία όξυνση της αναπτυξιακής πόλωσης ανάμεσα στις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες και τις υπανάπτυκτες χώρες του λεγόμενου Τρίτου Κόσμου δημιουργεί μια εκρηκτική κατάσταση (βλ. Le Monde Diplomatique 1993, 1995, Λιοδάκης 1996), δεδομένου ότι αποτελεί μια από τις βασικές αιτίες της φτώχειας, της εξαθλίωσης, και του κοινωνικού αποκλεισμού, ιδιαίτερα των φτωχών και καταπιεσμένων τάξεων στις λιγότερο ανεπτυγμένες χώρες. Η φτώχεια και η καταπίεση, βέβαια, τόσο της εργατικής τάξης όσο και άλλων υποταγμένων στρωμάτων, στις υπανάπτυκτες αλλά και στις ανεπτυγμένες χώρες προκύπτει θεμελιωδώς, και κατά κύριο λόγο, από την ένταξη των τάξεων αυτών στις επικρατούσες καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής και από την εκμετάλλευση που υφίστανται από την κυρίαρχη αστική τάξη.

Η κρίση υπερσυσσώρευσης του κεφαλαίου, που ξέσπασε στις αρχές της δεκαετίας του '70 και με κάποιες διακυμάνσεις συνεχίζεται μέχρι σήμερα σε πα-

γκόσμιο επίπεδο (βλ. Λιοδάκης 1996), πηγάζει από την ίδια τη φύση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, και ειδικότερα από την τάση αύξησης της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου, η οποία προκύπτει από τη ραγδαία υποκατάσταση της ζωντανής εργασίας και συνεπάγεται μια διαρκή πτωτική πίεση του μέσου ποσοστού κέρδους. Η τάση αυτή μείωσης του μέσου ποσοστού κέρδους, που περιστασιακά αντισταθμίζεται από ορισμένες αντίρροπες τάσεις, δεν προκύπτει, δηλαδή, από την ανεπαρκή ανάπτυξη αλλά από την αύξηση ακριβώς της παραγωγικότητας της εργασίας. Αν και η εκμετάλλευση και η εκτεταμένη ανεργία (ο εφεδρικός στρατός των ανέργων) αποτελούν μόνιμα χαρακτηριστικά της κανονικής λειτουργίας του καπιταλισμού, ο μηχανισμός της κρίσης υπερσυσσώρευσης και οι τάσεις αντιστάθμισης αυτής της κρίσης προσφέρουν μια σημαντική βάση για τον εντοπισμό αρκετών από τους παράγοντες που οξύνουν σήμερα το πρόβλημα της φτώχειας, της καταπίεσης και του κοινωνικού αποκλεισμού. Η εκτεταμένη, καταρχήν, ανεργία που υπάρχει ή δημιουργείται με τον τεχνολογικό εκσυγχρονισμό και την υποκατάσταση της ζωντανής εργασίας με μηχανικά μέσα και αυτοματισμούς αποτελεί το βασικότερο ίσως παράγοντα της αυξανόμενης φτώχειας και κατ' επέκταση του κοινωνικού αποκλεισμού. Ο κοινωνικά μη ουδέτερος τεχνολογικός και οργανωτικός εκσυγχρονισμός δεν επηρεάζει μόνο το επίπεδο της ανεργίας, αλλά και τις μορφές και την αποτελεσματικότητα του ελέγχου στο χώρο εργασίας και στα ευρύτερα πλαίσια της κοινωνικής διαδικασίας της παραγωγής, την εντατικοποίηση και την πιθανή εξουθένωση της εργασίας, την τάση από-ειδίκευσης και αποδυνάμωσης (dis-empowerment) της εργασίας, και φυσικά το επίπεδο των εργατικών μισθών. Όλοι αυτοί οι παράγοντες συντείνουν, προφανώς, στην αύξηση της φτώχειας, της καταπίεσης και του κοινωνικού αποκλεισμού της εργατικής τάξης. Επιπλέον, η ελεύθερη και ανεξέλεγκτη ιδιοποίηση των φυσικών πόρων, σε συνδυασμό με μια εξωτερίκευση μέρους του περιβαλλοντικού κόστους παραγωγής που στοχεύει στη μερική τουλάχιστον αντιστάθμιση της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους, οδηγεί σε μια ραγδαία υποβάθμιση του φυσικού και αστικού περιβάλλοντος και της ποιότητας ζωής. Έτσι, η μεγάλη κοινωνική πλειοψηφία στερείται τα αγαθά του φυσικού περιβάλλοντος, υλλοτριώνεται, και αποκλείεται από ορισμένα αγαθά που αποτελούν το προνόμιο των εύπορων τάξεων (κατοικία σε αναβαθμισμένα προάστια, διακοπές, κ.λπ.).

Η γενικευμένη κρίση του καπιταλισμού γίνεται προσπάθεια, κατά τις τελευταίες δύο δεκαετίες, να αντιμετωπιστεί με μια στρατηγική αναδιάρθρωσης του κεφαλαίου και των εργασιακών σχέσεων σε διεθνές επίπεδο. Βασικά στοιχεία της στρατηγικής αυτής αποτελούν η αξιοποίηση των νέων τεχνολογιών, η ελαστικοποίηση των εργασιακών σχέσεων, και η επιδίωξη μείωσης του κόστους εργα-

οσίας με την κατάργηση κατακτημένων εργασιακών δικαιωμάτων. Η τελευταία γίνεται δυνατή με τη συγκυριακή ύφεση του εργατικού κινήματος διεθνώς, που με τη σειρά της οφείλεται στην κατάρρευση των χωρών του λεγόμενου "υπαρκτού σοσιαλισμού", στο γραφειοκρατικό εκφυλισμό των παραδοσιακών μορφών συνδικαλιστικής εκπροσώπησης, και στην παρατεταμένη και επιδεινούμενη κρίση του ίδιου του καπιταλισμού. Τα αποτελέσματα της στρατηγικής ανασυγκρότησης του καπιταλισμού είναι τουλάχιστον αμφίβολα, καθώς τα ποσοστά οικονομικής μεγέθυνσης και επενδύσεων στις περισσότερες χώρες έχουν διατηρηθεί σε πολύ χαμηλά επίπεδα, ενώ τα ποσοστά ανεργίας έχουν υπερδιπλασιαστεί σε σχέση με τα μέσα της δεκαετίας του '70 (βλ. και Green 1997, Ναξάκης 1997).

Για να αποτιμήσουμε όμως τις επιπτώσεις αυτής της στρατηγικής, και της σημερινής κατάστασης γενικότερα, πάνω στη φτώχεια και τις συνθήκες αποκλεισμού της μεγάλης κοινωνικής πλειοψηφίας, είναι εδώ σκόπιμο να κάνουμε μια σύντομη αναφορά στην προγενέστερη και γενικότερη συζήτηση σχετικά με τις επιπτώσεις της βιομηχανικής οργάνωσης και της αναδιοργάνωσης των εργασιακών σχέσεων που επιφέρει ο τεχνολογικός εκσυγχρονισμός. Ας σημειωθεί καταρχάς ότι, σύμφωνα με τις κυρίαρχες αντιλήψεις της δεκαετίας του '60, η χρήση της νέας τεχνολογίας μέσα στα πλαίσια της βιομηχανικής ανάπτυξης συνεπάγεται ένα αυξανόμενο επίπεδο εξειδίκευσης και ευθύνης, ένα αυξανόμενο ποσοστό διαχειριστικού προσωπικού που αλλοιώνει τους παραδοσιακούς ταξικούς διαχωρισμούς, και μια αυξανόμενη ευημερία (Kerr et al. 1960). Με το κλασικό του έργο *Labor and Monopoly Capital* ο H. Braverman (1974) αμφισβητεί τις παραπάνω αντιλήψεις και υποστηρίζει ότι, με τον Τεϋλορικό κατακερματισμό και "εξορθολογισμό" της εργασιακής διαδικασίας στα πλαίσια του μονοπωλιακού καπιταλισμού, τα καθήκοντα σχεδιασμού και επίβλεψης διαχωρίζονται από τα απλά εκτελεστικά καθήκοντα της μεγάλης πλειοψηφίας των εργατών, οι οποίοι τείνουν σε μια αυξανόμενη απο-ειδίκευση, χάνουν τον ουσιαστικό έλεγχο έστω και ορισμένων πλευρών της παραγωγικής διαδικασίας, και υποβαθμίζονται ως ανθρώπινα όντα. Η απο-ειδίκευση αυτή και ο αποκλεισμός από ένα αποφασιστικό έλεγχο πάνω στην παραγωγική διαδικασία συνεπάγονται, φυσικά, μια μεγαλύτερη εργασιακή αβεβαιότητα, μείωση των μισθών, και κατά συνέπεια έναν αυξανόμενο και γενικότερο κοινωνικό αποκλεισμό της μεγάλης κοινωνικής πλειοψηφίας των εργαζομένων. Έτσι, ενώ η παραγωγική διαδικασία προοδευτικά αλλοτριώνεται από τον άμεσο παραγωγό, στον καπιταλιστή εμφανίζεται απλά ως πρόβλημα διαχείρισης (management). Το έργο βέβαια του Braverman, αν και άσκησε μια καταλυτική επίδραση κατά τις προηγούμενες δεκαετίες, έχει υποστεί πολλαπλές και έντονες κριτικές, και σήμερα, στη φάση ενός επιθετικού νεοφιλελευθερισμού, γίνεται προσπάθεια επιστροφής στις ξεπερασμένες ψευ-

δαισθήσεις και τα στερεότυπα της δεκαετίας του '60. Οι πλέον εύστοχες επικρίσεις του έργου του Braverman επισημαίνουν τη στενή εστίαση της προσοχής μόνο στα πλαίσια του χώρου εργασίας, την υπερεκτίμηση των δυνατοτήτων του επιστημονικού management, τη θεωρητική υποβάθμιση του φορέα-υποκειμένου της εργασιακής διαδικασίας, και την υποτίμηση των δυνατοτήτων αντίστασης της εργατικής τάξης στις επιδιώξεις ελέγχου της παραγωγικής διαδικασίας από τη μεριά της αστικής τάξης (βλ. και Carter 1995). Μια αντικειμενική πάντως αποτίμηση του έργου του Braverman, μετά δύο δεκαετίες, δείχνει ότι οι βασικές του θέσεις για μια αυξανόμενη ταξική πόλωση στα πλαίσια της εργασιακής διαδικασίας και μια αυξανόμενη απο-ειδίκευση και υποβάθμιση της εργασίας της μεγάλης πλειοψηφίας των εργαζομένων, εξακολουθούν και σήμερα να διατηρούν την ισχύ τους, παρά την εκτεταμένη χρήση των σύγχρονων τεχνολογιών πληροφορικής, μικροηλεκτρονικής και αυτοματισμού (βλ. Thompson 1983, Robin 1993, Foster 1994, Meiksins 1994, Clerc 1995). Εδώ αξίζει επίσης να σημειώσουμε τον προβληματισμό που αναπτύσσεται με το πρόσφατο, προκλητικό, αλλά μάλλον παραπλανητικό έργο του J. Rifkin (1996), το οποίο δραματοποιεί τη ραγδαία υποκατάσταση της εργασίας, που συντελείται με τη χρήση των σύγχρονων τεχνολογιών, και έμμεσα συντελεί στην απο-νομιμοποίηση του ρόλου της εργασίας και στην καλλιέργεια μιας παθητικής στάσης στους εργαζόμενους (βλ. και Μηλιός 1996). Μια παρόμοια δραματοποίηση του υποτιθέμενου τέλους της εργασίας παρουσιάζεται και στο μπεστ-σέλερ *Οικονομική Φρίκη* της Βιβιάν Φορεστέρ (1997), όπου σκιαγραφούνται με ιδιαίτερη γλαφυρότητα η πραγματική φρίκη και βαρβαρότητα της εποχής, και ειδικότερα οι ιδεολογικές και κοινωνικές προεκτάσεις του αποκλεισμού που προκύπτει από την αυξανόμενη ανεργία.

Όπως σημειώθηκε ήδη, η προσπάθεια ευέλικτης εξειδίκευσης και ελαστικοποίησης των εργασιακών σχέσεων (βλ. Sparke 1994), με ή χωρίς τη χρήση σύγχρονων τεχνολογιών, αποτελεί βασικό στοιχείο της στρατηγικής για την ανασυγκρότηση του κεφαλαίου και το ξεπέρασμα της κρίσης. Η τάση αυτή έχει οδηγήσει στην ανάπτυξη μιας εκτεταμένης φιλολογίας, σε θεωρητικό επίπεδο, και στην ανάπτυξη ορισμένων ψευδαισθήσεων ακόμα και σε φορείς της εκσυγχρονιστικής "Αριστεράς", που συνεπάγονται προσδοκίες για την ενδυνάμωση του ρόλου της εργασίας μέσα στα πλαίσια της παραγωγικής διαδικασίας και την αναβάθμιση των εργασιακών δικαιωμάτων σε μια κοινωνικά προοδευτική κατεύθυνση (βλ., μεταξύ άλλων, Womack et al. 1990, Lyberaki 1991, Καραμεσίνη 1995). Αν και οι αντιλήψεις αυτές έχουν σημαντικά διαδοθεί και τυγχάνουν μιας ευρείας αποδοχής, οι αντίστοιχες προσεγγίσεις έχουν υποστεί μια σοβαρή κριτική (βλ., μεταξύ άλλων, Clark 1991, Liodakis 1993, 1995, Meiksins 1994, Smith

1994, Siegel 1995-96, Danford 1997), η οποία μάλιστα επιβεβαιώνεται στις περισσότερες περιπτώσεις από εμπειρικές έρευνες σε διεθνές επίπεδο. Έτσι, αντί να βελτιώνεται ο ρόλος και η ποιότητα εργασίας και να αντιμετωπίζονται τα κοινωνικά και υγειονομικά προβλήματα που δημιουργούσε το υπόδειγμα Τεϋλορισμού-Φορντισμού, σύμφωνα με τις προσδοκίες των υποστηρικτών των νέων τρόπων οργάνωσης των εργασιακών σχέσεων (Japanization, lean production, κ.λπ.), τα προβλήματα αυτά τείνουν μάλλον να επιδεινώνονται με την εφαρμογή των νέων αυτών μορφών οργάνωσης (βλ. Lewchuk and Robertson 1997). Επιτείνονται, δηλαδή, τα προβλήματα υποβάθμισης και εκμετάλλευσης της εργασίας, και κατά συνέπεια ο κοινωνικός αποκλεισμός της μεγάλης κοινωνικής πλειοψηφίας. Εδώ θα πρέπει να σημειωθεί ότι, σε αντίθεση με το ιδεολόγημα της "κοινωνίας των 2/3", το οποίο εμφανίζει το πρόβλημα παραπλανητικά ως ρήξη και σύγκρουση ανάμεσα στο 1/3 των κοινωνικά αποκλεισμένων και τα υπόλοιπα 2/3 της κοινωνίας (των προνομιούχων;!), το πραγματικό πρόβλημα είναι η αυξανόμενη φτώχεια, η σχετική εξαθλίωση, και η προϊούσα αλλοτρίωση της εργασίας και του χρόνου (μαζί και του "ελεύθερου") της μεγάλης πλειοψηφίας των εργαζομένων, που ασφαλώς υπερβαίνει τα 2/3, καθώς και η συνολικότερη υποβάθμιση της ζωής και του περιβάλλοντος.

Ας σημειωθεί, επίσης, ότι η κρίση υπερσυσσώρευσης έχει πρακτικά καταδείξει τα όρια του κεφαλαίου στην προσπάθεια του να αντλήσει σχετική υπεραξία με την ανάπτυξη νέας τεχνολογίας και την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας. Αν και η άντληση σχετικής υπεραξίας εξακολουθεί σήμερα να παίζει ένα τεράστιο ρόλο, η οπισθοχώρηση του εργατικού κινήματος, ιδιαίτερα κατά την τελευταία δεκαετία, και η ταυτόχρονη ανάπτυξη νέων ελαστικών σχέσεων εργασίας (συμβάσεις ορισμένου χρόνου, μερική απασχόληση, υπεργολαβίες, φασόν, κ.λπ.) επιτρέπουν μια σημαντική επανεμφάνιση ορισμένων φαινομενικά ξεπερασμένων μορφών απόσπασης απόλυτης υπεραξίας, κυρίως με την εντατικοποίηση της εργασίας και την παράταση του εργάσιμου χρόνου. Πέρα από τα όρια που το κεφάλαιο συναντά στην απόσπαση σχετικής υπεραξίας, και το γεγονός ότι μια καινοτομική ανάπτυξη της παραγωγικότητας μπορεί να αποφέρει προσωρινά υπερκέρδη για την επιχείρηση που καινοτομεί, θα πρέπει να σημειώσουμε ότι ο τρόπος αυτός διαχέεται κοινωνικά και αφορά μακροχρόνια το σύνολο του κοινωνικού κεφαλαίου. Αντίθετα, οι παραπάνω τρόποι απόσπασης απόλυτης υπεραξίας δίδουν μεγαλύτερες δυνατότητες άμεσης απόσπασης και ιδιοποίησης υπεραξίας από μια μεμονωμένη επιχείρηση, και κατά συνέπεια αντίστοιχα πλεονεκτήματα στον εντεινόμενο από την κρίση ενδο-καπιταλιστικό ανταγωνισμό. Από την άλλη μεριά, θα πρέπει να σημειώσουμε ότι η εντατικοποίηση της εργασίας και η παράταση της εργάσιμης μέρας, όχι μόνο περιορίζει (ή α-

ποκλείει) για τους εργαζόμενους τη δυνατότητα ανάπτυξης οικογενειακών και κοινωνικών σχέσεων (βλ. και Green 1997) ή την ενασχόληση τους με τα κοινά, αλλά περιορίζει τις δυνατότητες απασχόλησης και αποκλείει από τους ανέργους το στοιχειώδες δικαίωμα στην εργασία. Το ίδιο βέβαια συμβαίνει επίσης, και σε μεγαλύτερο βαθμό, επειδή οι κυρίαρχες σχέσεις παραγωγής δεν επιτρέπουν τη δραστική μείωση του εργάσιμου χρόνου που γίνεται σήμερα εφικτή από τη ραγδαία ανάπτυξη της τεχνολογίας και των παραγωγικών δυνάμεων της κοινωνίας (βλ. INE-ΓΣΕΕ 1996).

Είναι αυτονόητο, τέλος, ότι το αστικό κράτος και οι διάφοροι διεθνείς Οργανισμοί παίζουν έναν ενεργητικό ρόλο στην αναδιάρθρωση των εργασιακών σχέσεων. Το ίδιο το κράτος αναδιαρθρώνεται καθώς απομακρυνόμαστε από το Κεϋνσιανό υπόδειγμα της κρατικής παρέμβασης προς μια ραγδαία απορρύθμιση και ιδιωτικοποίηση. Το κράτος "κοινωνικής πρόνοιας" αποδιαρθρώνεται, και σημαντικά εργασιακά δικαιώματα δεν κατοχυρώνονται πλέον. Το αστικό εργατικό δίκαιο, που στηρίχτηκε στο Κεϋνσιανό κράτος παρέμβασης και κοινωνικής πρόνοιας, παύει σε μεγάλο βαθμό να ισχύει. Σημαντικές δημόσιες υπηρεσίες παιδείας, υγείας και κοινωνικής ασφάλισης υποβαθμίζονται ή ιδιωτικοποιούνται, με σημαντικότερες συνέπειες για τα εισοδήματα, την ποιότητα ζωής, και τον κοινωνικό αποκλεισμό ενός ευρέως φάσματος του πληθυσμού στις περισσότερες χώρες. Όλες αυτές οι παρεμβάσεις ή αλλαγές του κράτους και των πολιτικών του εντάσσονται στη γενικότερη στρατηγική ανασυγκρότησης του κεφαλαίου σε διεθνή κλίμακα, και στοχεύουν στη μείωση του άμεσου και έμμεσου κόστους εργασίας για να βελτιωθούν οι όροι αξιοποίησης του κεφαλαίου, ενώ ταυτόχρονα συνεπάγονται μια σοβαρότατη υποβάθμιση των όρων ζωής και εργασίας για τη μεγάλη κοινωνική πλειοψηφία.

3. Οι ειδικότερες συνθήκες και τάσεις κοινωνικής πόλωσης και αποκλεισμού στην Ελλάδα.

Οι βασικοί παράγοντες καθορισμού της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού, που αναλύθηκαν στην προηγούμενη ενότητα, ισχύουν και προσδιορίζουν, στον ένα ή άλλο βαθμό, τα φαινόμενα αυτά και στην περίπτωση της Ελλάδας. Θα πρέπει όμως, επιπλέον, να επισημανθούν οι παράγοντες εκείνοι που στη συγκεκριμένη περίπτωση επηρεάζουν ή τροποποιούν τις τάσεις αύξησης της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού.

Ας σημειωθεί καταρχάς ότι, η Ελληνική οικονομία και κοινωνία, και ιδιαίτερα τα φτωχότερα και υποταγμένα στρώματα και τάξεις, δέχονται τις ανταγωνιστικές και γενικότερες πιέσεις που προκύπτουν από την αναπτυξιακή πόλωση

μέσα στα πλαίσια της παγκόσμιας οικονομίας. Η πίεση αυτή εντείνεται ακόμα περισσότερο από την τάση ολοκλήρωσης μέσα στα πλαίσια της ΕΕ. Η ελεύθερη ροή εμπορευμάτων και κεφαλαίου μέσα στην ΕΕ επιτείνει την τάση ανισομερούς ανάπτυξης του καπιταλισμού μεταξύ των χωρών-μελών της ΕΕ ή μεταξύ των διαφόρων περιφερειών ακόμα και της ίδιας χώρας. Επιπρόσθετα, η Συνθήκη του Μάαστριχτ και η πορεία προς την ΟΝΕ δημιουργούν σοβαρές αντανάπτυξιακές τάσεις για τις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες της Ένωσης. Οι τάσεις αυτές προκύπτουν, μεταξύ άλλων, από τη δημοσιονομική, πιστωτική και εισοδηματική πειθαρχία που επιβάλλεται από τα κριτήρια του Μάαστριχτ και την προσπάθεια επίτευξης του στόχου της ΟΝΕ. Όπως επισημαίνεται σε έκκληση, προς τη Διακυβερνητική του Άμστερνταμ (Ιούνιος 1997), μιας μεγάλης ομάδας (προοδευτικών) Ευρωπαίων οικονομολόγων, "αυτή η ΟΝΕ δεν προσφέρει καμιά απολύτως προοπτική για την αντιμετώπιση των περιβαλλοντικών προβλημάτων ή για τη βελτίωση του πληθους των 20 εκατομμυρίων ανέργων και 50 εκατομμυρίων φτωχών της Ευρώπης". Επειδή η προσπάθεια αυτή οικονομικής προσαρμογής συνεπάγεται ένα περιορισμό ελιγμών στη χρήση ανταγωνιστικών πολιτικών (περιορισμός του πληθωρισμού και των μεταβολών στις συναλλαγματικές ισοτιμίες), που θα ενίσχυαν την ανταγωνιστικότητα του ελληνικού κεφαλαίου, το κόστος της προσαρμογής επωμίζεται κυρίως στις πλάτες της εργατικής τάξης (Carchedi 1997). Και αυτό γίνεται με την περικοπή της απασχόλησης και την αύξηση της ανεργίας, τη μείωση των μισθών, την υποβάθμιση εργασιακών και ασφαλιστικών δικαιωμάτων, και την επέκταση ελαστικών και άτυπων σχέσεων εργασίας. Όλες αυτές οι μορφές συνεπάγονται, προφανώς, μια αυξανόμενη οικονομική πίεση, φτώχεια και κοινωνικό αποκλεισμό της εργατικής τάξης, και ιδιαίτερα των ανέργων ή των απασχολούμενων σε ελαστικές ή άτυπες σχέσεις εργασίας. Σύμφωνα με έκθεση της ΕΕ, ενώ 57 εκατομμύρια Ευρωπαίων ζουν κάτω από το όριο φτώχειας (1 στους 6), στην Ελλάδα το σύνολο των φτωχών ανέρχονται σε 2,5 εκατομμύρια (1 στους 4). Ας σημειωθεί, επίσης, ότι ο αριθμός των αστέγων στην Ελλάδα ανέρχεται αισίως σε 15.000!

Η δραματική ενίσχυση της ανισοκατανομής του εισοδήματος κατά τις τελευταίες δεκαετίες, τόσο διεθνώς όσο και στην Ελλάδα (βλ. Ναζάκης 1997: 48), είτε αυτή προκύπτει από την αναδιοργάνωση και ελαστικοποίηση των εργασιακών σχέσεων ή την ριζική αλλαγή του ρόλου του κράτους και την εφαρμογή προγραμμάτων οικονομικής λιτότητας είτε από την προσπάθεια σύγκλισης στους στόχους του Μάαστριχτ και της ΟΝΕ, αποτελεί ασφαλώς ένα σοβαρότατο παράγοντα επέκτασης της φτώχειας και των φαινομένων κοινωνικού αποκλεισμού. Όπως είναι γνωστό, τόσο η ανεργία και η φτώχεια, όσο και τα φαινόμενα κοινωνικού αποκλεισμού πλήττουν με ιδιαίτερη οξύτητα ορισμένες κατηγορίες του

πληθυσμού, και ειδικότερα τους νέους, τις γυναίκες, τους ανθρώπους προχωρημένης ηλικίας, και τους μετανάστες.

Τα σημαντικά μεταναστευτικά ρεύματα της εποχής μας, που πηγάζουν κυρίως από την κρίση και την αναπτυξιακή πόλωση στα πλαίσια της παγκόσμιας οικονομίας, αποτελούν επίσης αιτίες φτώχειας και εντονότατων φαινομένων κοινωνικού αποκλεισμού. Η Ελλάδα, λόγω γεωγραφικής τοποθέτησης ή για άλλους λόγους, έχει κατά την τελευταία κυρίως δεκαετία δεχτεί και εξακολουθεί να δέχεται ένα μεγάλο αριθμό οικονομικών ή πολιτικών μεταναστών (βλ. και Κατσορίδας 1996). Τα μεταναστευτικά γκέτο, οι πολύ περιορισμένες δυνατότητες απασχόλησης, οι συνήθως άτυπες σχέσεις εργασίας με πολύ χαμηλούς μισθούς (μεροκάματα) και χωρίς ασφάλιση, η έλλειψη προγραμμάτων και δυνατοτήτων κοινωνικής ένταξης, και τα συχνά φαινόμενα ρατσισμού και ξενοφοβίας συντελούν στη διαμόρφωση συνθηκών έντονης φτώχειας, εξαθλίωσης και ορισμένων από τα χαρακτηριστικότερα φαινόμενα κοινωνικού αποκλεισμού. Οι όροι εργασίας και κοινωνικής ανασφάλειας των στρωμάτων αυτών επηρεάζουν, αναπόφευκτα, προς τα κάτω τους όρους εργασίας και τα δικαιώματα του συνόλου των εργαζομένων στην χώρα, πράγμα που οδηγεί κατά παραπλανητικό τρόπο στην ενίσχυση φαινομένων ρατσισμού και ξενοφοβίας, αντί της αναγκαίας ανάπτυξης μιας ταξικής αλληλεγγύης και ενός κοινού αγώνα.

Ο αγροτικός τομέας εμφανίζει διεθνώς μια έντονη τάση συρρίκνωσης. Η τάση αυτή έχει ιδιαίτερη σημασία για την Ελλάδα όπου, παρά τη συρρίκνωση, ο αγροτικός τομέας εξακολουθεί να απασχολεί περί το ένα τέταρτο του οικονομικά ενεργού πληθυσμού της χώρας. Επιπλέον, ο αγροτικός τομέας της χώρας δέχεται εντονότατες ανταγωνιστικές πιέσεις και ένα μέρος ιδιαίτερα μικρο-μεσαίων αγροτών περιθωριοποιείται και οδηγείται στην εγκατάλειψη του αγροτικού επαγγέλματος και στην προλεταριοποίηση. Οι συγκυριακά περιορισμένες δυνατότητες απασχόλησης στη βιομηχανία και οι αβέβαιες προοπτικές μιας ποιοτικά αναβαθμισμένης ζωής στις πόλεις περιορίζουν κάπως την τάση μετανάστευσης (εσωτερικής ή εξωτερικής) των νέων αγροτών. Από την άλλη, όμως, τα αναπτυξιακά αδιέξοδα του αγροτικού τομέα δημιουργούν σοβαρότατα προβλήματα φτώχειας, περιθωριοποίησης και κοινωνικού αποκλεισμού. Τα φαινόμενα αυτά πλήττουν με ιδιαίτερη οξύτητα τους ανθρώπους προχωρημένης ηλικίας, καθώς και ένα μεγάλο αριθμό μεταναστών που άτυπα απασχολείται στον αγροτικό τομέα.

Το κράτος και η κυβερνητική πολιτική στην Ελλάδα, προσαρμοζόμενη στις διεθνείς επιταγές ανασυγκρότησης του κεφαλαίου ή ειδικότερα στις επιταγές του Μάαστριχτ και της Λευκής Βίβλου (βλ. Μηνακάκης 1994), έχει παίξει ένα αποφασιστικό ρόλο στην αναδιάρθρωση της παραγωγής και την αναδιοργάνωση

των εργασιακών σχέσεων (βλ. Χαριτάκης 1997). Με διάφορους τρόπους, νόμους, και προτάσεις ή κατευθύνσεις συμπληρωματικές με αυτές του ΣΕΒ, στα πλαίσια του λεγόμενου "κοινωνικού διαλόγου", έχει συντελέσει στην ελαστικοποίηση των εργασιακών σχέσεων, στη δραστική μείωση του εργασιακού κόστους, και στην περικοπή των κοινωνικών αναγκών και εργασιακών δικαιωμάτων. Εδώ θα πρέπει να περιληφθούν εκτεταμένες ιδιωτικοποιήσεις, αντιλαϊκές τομές στο ασφαλιστικό και στο σύστημα υγείας, η επέκταση των "ευέλκτων" εργασιακών σχέσεων και η κατοχύρωση της ασυδοσίας του κεφαλαίου απέναντι στην εργασία, η αναίρεση βασικών δικαιωμάτων των εργαζομένων στο όνομα της "αντιμετώπισης της ανεργίας", και τα λεγόμενα "Τοπικά Σύμφωνα Απασχόλησης", που επιδιώκουν μια συναινετική δραστική περικοπή των εργατικών δικαιωμάτων και προβάλλονται ως πρότυπα όχι μόνο για τις ζώνες βιομηχανικής παρακμής (γκρίζες ζώνες) αλλά γενικότερα για το σύνολο της εργατικής τάξης. Περιλαμβάνεται επίσης, η επιχειρούμενη μεταρρύθμιση στην παιδεία, η οποία έρχεται συμπληρωματικά, με την αποσύνδεση της εκπαίδευσης από τα εργασιακά δικαιώματα, να διαμορφώσει το πρότυπο του "απασχολήσιμου", ενός ατόμου δηλαδή που θα είναι καταδικασμένο σε μια μόνιμη αβεβαιότητα και εργασιακή - εκπαιδευτική περιπλάνηση, με μια ζωή "λάστιχο", και όλο του τον χρόνο (εργάσιμο και "ελεύθερο") απλά και μόνο αντικείμενο διαχείρισης και αξιοποίησης για το κεφάλαιο. Η πολιτική αυτή, σε συνδυασμό με μια γενικότερη οικονομική πολιτική προμοδότησης του κεφαλαίου, έχει οξύνει τις εισοδηματικές και κοινωνικές ανισότητες στη χώρα. Παρά τη σοβαρή μείωση των μισθών κατά τα τελευταία χρόνια, η ανεργία έχει επίσης σημαντικά αυξηθεί (βλ. και Ναξάκης 1997: 42). Ως αποτέλεσμα όλων αυτών των εξελίξεων οξύνθηκαν επίσης τα φαινόμενα φτώχειας, εξαθλίωσης και κοινωνικού αποκλεισμού.

4. Οι επιπτώσεις στην κοινωνική σύγκρουση

Τα φαινόμενα αυτά της ανισότητας, εξαθλίωσης και κοινωνικού αποκλεισμού τείνουν, όπως είναι φυσικό, να δημιουργήσουν αντιστάσεις και κοινωνικά κινήματα στις τάξεις των εργαζομένων και των κοινωνικά αποκλεισμένων. Οι εργαζόμενοι και η εργατική τάξη συνολικά, στο βαθμό που συνειδητοποιούν ότι τα γραφειοκρατικά και εκφυλισμένα επίσημα συνδικάτα συντελούν μάλλον παρά αντιστέκονται στις προσαρμογές των εργασιακών σχέσεων στην κατεύθυνση ενός νέου μεσαίωνα, αναπτύσσουν νέες συλλογικότητες και νέες, περισσότερο αμεσο-δημοκρατικές και αποτελεσματικές μορφές οργάνωσης και αγώνα (βλ. και Standing 1992). Ενώ, μέσα στα πλαίσια της νεοφιλελεύθερης λαίλαπας, το εργατικό δίκαιο, που αναπτύχθηκε και εφαρμόστηκε επί δεκαετίες πάνω στη βάση

του κράτους παρέμβασης και "κοινωνικής πρόνοιας", αναιρείται ή καταργείται πρακτικά από την ίδια την άρχουσα τάξη και το κράτος, η εργατική τάξη επιχειρεί συχνά, στα βίαια αγωνιστικά και επαναστατικά της σκιρτήματα (κινητοποιήσεις αγροτών και άλλων κατηγοριών εργαζομένων ή ανέργων), να καταλύσει και να υπερβεί συνολικά το αστικό δίκαιο, δείχνοντας έτσι νέες κοινωνικές προοπτικές.

Από την άλλη μεριά, η αγωνιστική διάθεση και αποτελεσματικότητα της εργατικής τάξης περιορίζεται ουσιαστικά από παράγοντες όπως η παρατεταμένη κρίση και η εργασιακή αβεβαιότητα και εξαθλίωση που αυτή δημιουργεί, ο ατομισμός που ως στάση ζωής καλλιεργείται κατά κόρον από τους μηχανισμούς ιδεολογικής χειραγώγησης του κράτους και τα ΜΜΕ ιδιαίτερα, τα εκφυλισμένα και ιδεολογικά υποταγμένα (ή συνειδητά στην υπηρεσία του κεφαλαίου) επίσημα συνδικάτα, ο κατακερματισμός της εργασίας και η αποδυνάμωση των παραδοσιακών συλλογικοτήτων του εργατικού κινήματος που επήλθε με την αναδιοργάνωση και ελαστικοποίηση των εργασιακών σχέσεων, και τέλος οι κρατικοί και ιδιωτικοί κατασταλτικοί μηχανισμοί. Σύμφωνα με μια ορισμένη ερμηνεία (βλ. Alain Bihr στην *Le Monde Diplomatique*, τ. 3, 1993), η επίθεση του κεφαλαίου και του κράτους ενάντια στα κεκτημένα δικαιώματα των εργαζομένων δεν έγινε τόσο πολύ κατά μέτωπο με το εργατικό κίνημα όσο το πλαγιοκόπησε, αφού έθεσε μια διογκούμενη μάζα εργαζομένων εκτός των συνθηκών που επιτρέπουν την εργασιακή τους οργάνωση (και ειδικότερα τη συνδικαλιστική).

Γενικά, μπορούμε να πούμε ότι η ταχύτατα μετασχηματιζόμενη, διασπώμενη, αλλά και ενωπιούμενη εργατική τάξη εμπεριέχει τόσο στοιχεία μιας επαναστατικής ρήξης και ανατροπής της σημερινής κατάστασης πραγμάτων, όσο και στοιχεία υποταγής, ενσωμάτωσης, και προσαρμογής στη σημερινή κατάσταση της κοινωνικής βαρβαρότητας. Το αν η αυξανόμενη φτώχεια, η εξαθλίωση και τα φαινόμενα κοινωνικού αποκλεισμού θα ενισχύσουν την κοινωνική σύγκρουση, ενώ είναι πολύ πιθανό, είναι ταυτόχρονα δύσκολο να προβλεφθεί καθώς εξαρτάται από πολλούς παράγοντες. Πάντως, στο βαθμό που η εργατική τάξη καταφέρει να χειραφετηθεί από τους κυρίαρχους ιδεολογικούς μηχανισμούς, και να αναπτύξει νέες συλλογικότητες πάνω στις νέες υλικές συνθήκες της κοινωνικής παραγωγής και νέες αποτελεσματικές μορφές εκπροσώπησης και αγώνα, τα παραπάνω φαινόμενα κοινωνικής υποβάθμισης, καταπίεσης και αποκλεισμού μπορούν να δημιουργήσουν εκρηκτικές καταστάσεις, που από ένα σημείο και πέρα μπορεί να είναι αδύνατο να ελεγχθούν από οποιουδήποτε μηχανισμούς χειραγώγησης και καταστολής.

5. Συμπεράσματα και προοπτικές

Συμπερασματικά θα πρέπει και πάλι να επισημανθεί ότι, το σοβαρότερο πρόβλημα σήμερα δεν αφορά μια ρήξη ανάμεσα στους κοινωνικά αποκλεισμένους (το 1/3;) και την υπόλοιπη κοινωνία, αλλά την αυξανόμενη κοινωνική ανισότητα, τη φτώχεια, και κατ' ακολουθίαν τα πολύπλευρα φαινόμενα κοινωνικού αποκλεισμού που αντιμετωπίζει η μεγάλη κοινωνική πλειοψηφία. Αφορά κυρίως στην αυξανόμενη ανεργία και τη ραγδαία υποβάθμιση της εργασίας και της ζωής της μεγάλης πλειοψηφίας των εργαζομένων, η οποία συντελείται στα πλαίσια του σημερινού συστήματος, και ιδιαίτερα με την αναδιοργάνωση των εργασιακών σχέσεων που εντάσσεται στην συνολική στρατηγική του κεφαλαίου για την υπέρβαση της κρίσης.

Στην περίπτωση της Ελλάδας, επίσης, η οικονομική ανισότητα αυξάνεται, και τα φαινόμενα της απόλυτης ή σχετικής εξαθλίωσης και του κοινωνικού αποκλεισμού οξύνονται με ραγδαίους ρυθμούς. Και είναι περίπου βέβαιο ότι τα φαινόμενα αυτά θα οξυνθούν ακόμα περισσότερο στο άμεσο μέλλον, εφόσον η κυβερνητική πολιτική θα εξακολουθεί να προσδιορίζεται από τη νεοφιλελεύθερη βαρβαρότητα της εποχής και τις εσωτερικές ή εξωτερικές συντεταγμένες του συστήματος στη νέα του φάση, που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως "ολοκληρωτικός καπιταλισμός". Ακόμα ειδικότερα, τα φαινόμενα αυτά θα οξυνθούν καθώς η εργατική τάξη και τα καταπιεσμένα κοινωνικά στρώματα θα επωμίζονται το συνολικό σχεδόν βάρος της προσπάθειας της χώρας να διέλθει από τις συμπληγάδες του Μάαστριχτ και των Ολυμπιακών αγώνων.

Ποιές όμως μπορεί να είναι οι επιπτώσεις αυτών των φαινομένων στην ταξική πάλη ή την σταθερότητα του συστήματος; Ενώ βραχυχρόνια θα μπορούσε να αναμένεται ότι τα μέσα χειραγώγησης μπορούν να διασφαλίζουν τον έλεγχο και την επικυριαρχία της άρχουσας τάξης, μακροχρόνια η όξυνση της κοινωνικής σύγκρουσης μπορεί να ξεφύγει από τα στενά όρια του σημερινού συστήματος, αμφισβητώντας τις ίδιες τις θεσμικές του βάσεις και το αστικό δίκαιο, και καταδεικνύοντας το δρόμο για την πραγματική λύση του προβλήματος. Και αυτός δεν μπορεί παρά να αμφισβητεί τις βασικές επιλογές της άρχουσας τάξης και τις θεμελιακές θεσμικές βάσεις του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, που συνδέονται άμεσα με τις γενεσιουργές αιτίες του κοινωνικού αποκλεισμού, και να στηρίζεται σε μια αναδιοργάνωση και μια εναλλακτική στρατηγική των καταπιεσμένων και κοινωνικά αποκλεισμένων τάξεων και στρωμάτων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- **Braverman, H.** (1974) *Labor and Monopoly Capital*, New York, Monthly Review Press.
- **Carter, B.** (1995) "A Growing Divide: Marxist Class Analysis and the Labour Process" *Capital & Class*, n. 55.
- **Clarke, S.** (1991) "New utopias for old: Fordist dreams and Post-Fordist fantasies" *Capital & Class*, n. 42.
- **Clerc, D.** (1995) "Βιομηχανία παραγκονισμένων", στο Η μάστιγα του κοινωνικού αποκλεισμού, *Le Monde Diplomatique*, τ. 6.
- **Danford, Andy.** (1997) "The 'New Industrial Relations' and Class Struggle in the 1990s" *Capital & Class*, n. 61.
- **Foster, J.B.** (1994) "Labor and Monopoly Capital Twenty Years After: An Introduction" *Monthly Review*, 46(6): 1-13.
- **Green, A.E.** (1997) "Exclusion, Unemployment and Non-employment" *Regional Studies*, 31(5): 505-520.
- **ΙΝΕ-ΓΣΕΕ**, (1996) *Η μείωση του χρόνου εργασίας: Προκαταρκτική Μελέτη*, Αθήνα, ΙΝΕ.
- **Καραμεσίνη, Μ.** (1995) "Η διαδικασία αναδιάρθρωσης του κεφαλαίου στην Ελλάδα και οι αλλαγές της μισθωτής σχέσης μέσα στην κρίση" *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, 4(16).
- **Κατσορίδας, Δ.** (1996) "Αλλοδαποί εργαζόμενοι στην Ελλάδα και οι συνθήκες διαβίωσής τους" *Θέσεις*, No 56.
- **Kerr, C., J. Dunlop, F. Harbison, and C. Myers.** (1960) *Industrialism and Industrial Man*, New York, Harvard University Press.
- **Kiely, Ray.** (1995) *Sociology and Development: The impasse and beyond*, London, UCL Press.
- **Lewchuk, W. and D. Robertson.** (1997) "Production Without Empowerment: Work-Reorganization from the Perspective of Motor Vehicle Workers" *Capital & Class*, n. 63.
- **Liodakis, G.** (1993) "The Theory of Economic Regulation and Flexible Specialisation, its Critique and Relevance in the Case of Greece", στο Γ. Λιοδάκης (επιμ) *Κοινωνία, Τεχνολογία και Αναδιάρθρωση της παραγωγής*, Αθήνα, Παπαζήσης.
- ----- . (1995) "A Critical Assessment of Flexible Specialization in the Case of Greek Industry" *INNOVATIONS*, n. 2.
- ----- . (1996) "Terms of Trade, International Transfers of Value and Uneven Development" *Επιστημονική Επετηρίδα του Πανεπιστημίου Μακεδονίας*, Τομ. XII (2), σελ. 360-384.
- **Λιοδάκης, Γ.** (1985) *Κριτική της θεωρίας του Διεθνούς Εμπορίου: Η περίπτωση της Ελλάδας 1950-1975*, Αθήνα, ΑΤΕ, Σειρά Ειδικών Μελετών Νο4.

- ----- . (1996) "Τάσεις καπιταλιστικής Ανάπτυξης, αναγκαιότητα και προοπτικές του σοσιαλισμού" ΟΥΤΟΠΙΑ, No 18.
- **Lyberaki, A.** (1991) "Crisis and Restructuring in Greek Small Scale Industry: a case of Flexible Specialisation" Capital & Class, n. 44.
- **Μηναράκης, Β.** (1994) *Λευκή Βίβλος της ΕΟΚ - Ο μεσαίωνα του 2000*, Αθήνα, Στάχυ.
- **Meiksins, P.** (1994) "Labor and Monopoly Capital for the 1990s: A Review and Critique of the Labor Process Debate" Monthly Review, 46(6): 45-59.
- **Μηλιός, Γ.** (1996) "Ποιός φοβάται την εργασία; Θρύλοι για το 'τέλος της εργασίας' στην 'εποχή της αυτοματοποίησης'" Θέσεις, No 57.
- **Ναζάκης, Χ.** (1997) *Η φτώχεια των Εθνών*, Αθήνα, Εναλλακτικές Εκδόσεις.
- **Petrella, R.** (1993) "Προς ένα παγκόσμιο τεχνολογικό Απαρτχάιτ", στο Οικονομία: Η εποχή της παγκόσμιας αγοράς, Le Monde Diplomatique. Αφιερώματα, τ. 3.
- **Rifkin, J.** (1996) *Το Τέλος της Εργασίας*, Αθήνα, Νέα Σύνορα - Α.Α. Λιβάνης.
- **Robin, J.** (1993) "Τεχνολογικές μεταβολές και αποτελιμάτωση της σκέψης", στο Οικονομία: Η εποχή της παγκόσμιας αγοράς, Le Monde Diplomatique. Αφιερώματα, τ. 3.
- **Shaikh, A.** (1980) "Foreign Trade and the Law of Value" Science & Society, 44(1).
- **Siegel, Tilla.** (1995-96) "Lean and Flexible into the Future? Considerations on the Relationship between Industrial Rationalization and Societal Change" International Journal of Political Economy, 25(4): 9-37.
- **Smith, T.** (1994) "Flexible Production and the Capital/Wage Labour Regulation in Manufacturing" Capital & Class, n. 53.
- **Sparke, M.** (1994) "A Prism for Contemporary Capitalism: Temporary Work as displaced Labor as Value" Antipode, 26(4): 295-322.
- **Standing, G.** (1992) "Do unions impede or accelerate structural adjustment? Industrial versus company unions in an industrialising labour market" Cambridge Journal of Economics, 16: 327-354.
- **Thompson, P.** (1983) *The Nature of Work*, London, Macmillan.
- **Womack, J., D. Jones and D. Roos.** (1990) *The Machine That Changed the World: The Story of Lean Production*, New York.
- **Φορεστέρ, Β.** (1997) *Οικονομική Φρίκη*, Αθήνα, Νέα Σύνορα - Α.Α. Λιβάνης.
- **Χαριτάκης, Κ.** (1997) "Ανεργία και μετασχηματισμός του εργασιακού μοντέλου" ΟΥΤΟΠΙΑ, No 25.